УДК 37(477)"1851/1920"

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5\(5\)-441-452](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5(5)-441-452)

Кудла Марія Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, 20300, тел.: (093) 675-86-74, e-mail: mashakudla1709@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1868-9892>

РОЛЬ І МІСЦЕ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ У РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Анотація. На основі аналізу архівних матеріалів та психолого-педагогічної літератури у статті розглянуто роль і місце церковнопарафіяльних шкіл у розвитку початкової освіти другої половини ХІХ - початку ХХ ст.; особливості взаємовідносин держави та духовенства. Установлено, що головним конкурентом міністерських початкових училищ були навчальні заклади Святого синоду – церковнопарафіяльні школи і школи грамоти. Церковнопарафіяльні школи відіграли значну роль у підвищенні освіти сільського населення. Особливо велику роль у розвитку церковних сільських шкіл зіграв Святіший синод, Церква та православне духовенство. Завдяки їм був заснований особливий тип православної школи – церковнопарафіяльна.

З'ясовано, що церковнопарафіяльні школи давали початкові знання і були доступні всім без винятку верствам населення Наддніпрянської України. Всі церковнопарафіяльні школи підпорядковувалися Училищній Раді при Священному синоді. Керівництво на місцях здійснювали єпархіальні архієреї та Училищна Рада при єпархії. Безпосередню відповідальність за керування школою несли парафіяльні священики й особливі спостерігачі від громади. Організація навчального процесу покладалася на єпархіальне начальство. Безпосереднє навчання здійснювалося місцевими священиками й членами причту, пізніше були залучені й дяки. Дозволялося запрошувати, з дозволу єпархіального архієрея, вчителів та вчительок, які могли працювати під контролем священика.

Констатовано, що церковному відомству надавалися необмежені повноваження, а тому вони стали пріоритетними у системі початкової народної освіти. До кінця ХІХ століття церковнопарафіяльна школа починає претендувати на роль головного навчального закладу в справі початкового навчання. За допомогою підтримки держави та суспільства кількість церковнопарафіяльних шкіл швидко зростала, що сприяло поширенню грамотності населення України досліджуваного періоду.

Ключові слова: освіта, початкова освіта, церковнопарафіяльні школи, духовенство, Святий синод, реформи.

Kudla Mariia Valeriivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Pedagogics and Education Management Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova 28 St. Uman, 20300, tel.: (093) 675-86-74, e-mail: mashakudla1709@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1868-9892>

THE ROLE AND PLACE OF CHURCH-PARISH SCHOOLS IN THE DEVELOPMENT OF PRIMARY EDUCATION (SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY)

Abstract. Based on the analysis of archival materials, psychological and pedagogical literature, the article considers the role and place of church parish schools in the development of primary education in the second half of the XIX – early XX centuries; features of the relationship between the state and the clergy. It was established that the main competitors of the ministerial primary schools were the educational institutions of the Holy Synod – church-parish schools and literacy schools. Church-parish schools played a significant role in improving the education of the rural population. The Holy Synod, the Church and the Orthodox clergy played a particularly important role in the development of church rural schools. Due to them, a special type of Orthodox school was founded – the church-parish school.

It was found that the church-parish schools provided basic knowledge and were available to all sections of the population of Upper Dnipro Ukraine without exception. All church-parish schools were subordinated to the School Council of the Holy Synod. Diocesan bishops and the Diocesan School Council engaged the local management. Parish priests and special observers from the community were directly responsible for running the school. The organization of the educational process was entrusted to the diocesan authorities. Direct training was provided by local priests and members of the parish and later on deacons were involved. With the permission of the diocesan bishop, it was allowed to invite teachers who could work under the supervision of a priest.

It was stated that the church department was given unlimited powers, and therefore they became a priority in the system of primary education. By the end of the XIX century the church-parish school began to claim the role of the main educational institution of primary education. With the support of the state and society, a number of church-parish schools grew rapidly, which contributed to the spread of literacy of the population of Ukraine in the studied period.

Keywords: education, primary education, church-parish schools, clergy, Holy Synod, reforms.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування системи освіти України актуалізується проблема підвищення ефективності закладів загальної середньої освіти, зокрема їхньої початкової ланки. Відомо, що розгляд будь-якого дискусійного питання буде максимально ефективним лише за умови звернення до його витоків, тому особливої актуальності набуває вивчення

значення церковнопарафіяльних шкіл в управлінні початковою школою в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Зазначимо, що важливою перевагою культурного життя України означеного періоду був інтенсивний розвиток освіти і науки. Саме тому необхідним стає детальне та всебічне вивчення історії церковнопарафіяльних шкіл, усвідомлення сутності цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку новітніх та удосконалення існуючих напрямів розвитку національної системи освіти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасний період науковцями опубліковано низку ґрунтовних досліджень щодо різних аспектів діяльності початкової школи імперського періоду. Про це свідчать дисертаційні роботи Т. Довженко, Л. Корж, Т. Кравченко, Л. Рябовол, О. Тригуба, І. Шумілової та ін.

Розвиток та становлення початкових шкіл різних типів представлено в дисертаціях Н. Коляди «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)», С. Бричок «Церковнопарафіяльні школи у системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті роки XX ст.)», Г. Яковенко «Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.)», близька за змістом проблема стала предметом наукового аналізу в монографії І. Петренко «Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.)» тощо.

Мета статті полягає у розкритті ролі та місця *церковнопарафіяльних шкіл у розвитку початкової освіти в другій половині XIX – на початку XX ст.*

Виклад основного матеріалу. Суспільно-педагогічний рух 60-х р. XIX ст. особливо гостро висував проблему про розширення початкової освіти для широких верств населення. Особливу активність у цій справі виявило духовне відомство. Своєрідну увагу до церковних шкіл приділяв імператор Олександр II (1855–1881 рр.). Він підготував постанову Святому синоду, у якій місцевим єпархіям давалось розпорядження про організацію шкіл та «щомісячно повідомляти про їх кількість та чисельність контингенту» [23, С. 93]. У свою чергу духовне відомство зобов'язало місцеве духовенство всіляко сприяти успіху цієї важливої державної справи. Київський митрополит Ісидор (Нікольський) видав розпорядження про негайну організацію шкіл у містах і селах на кошти церкви.

Згодом церковнопарафіяльні школи почали відкривати священики, дяки, псаломщики у своїх будинках, а також у церковних приміщеннях. Так, наприклад, у Білій Церкві на дяківській посаді перебував священик-удівець. Оскільки він не мав сім'ї, то частину його будинку обладнали під навчальну кімнату. 24 листопада 1859 р. було відкрито першу школу, яку відвідали 17 хлопчиків з батьками [7, С. 393]. Вже через декілька днів кількість учнів зросла до півсотні. За даними Синоду в період з 1859–1861 рр. у Київській губернії до 1959 р. діяло лише 15 шкіл, а на кінець року їх було вже 151 із 3625 учнями [2, С. 15].

У 1861 р. Київський митрополит видає указ про відкриття церковнопарафіяльних шкіл у кожній єпархії. Відповідні заходи було

розроблено Чернігівським, Волинським та іншими архієреями українських єпархій і вже у 1863 р. кількість церковнопарафіяльних шкіл у Південно-Західному краї становила більше трьох тисяч. У інших регіонах країни спостерігалася та ж сама ситуація, про що свідчить клопотання священника м. Охтирки Харківської губернії М. Левитського, який клопотав про відкриття школи при місцевій церкві [18]. Для покращення матеріальної бази шкіл Київський генерал-губернатор виступив з ініціативою передати штрафні гроші міністерства внутрішніх справ на допомогу школам, зокрема для облаштування шкільних приміщень, закупки навчального приладдя тощо [21].

Про недоліки у шкільній справі свідчать і скарги представників місцевої адміністрації й інших регіонів країни. Наприклад, управляючий Харківської палати державних маєтностей у 1862 р. повідомляв, що у школі с. Черкаські Тишки священник І. Щепинський на протязі трьох місяців був у школі не більше п'яти разів [17].

З призначенням на посаду міністра народної освіти О. Головніна відношення до церковнопарафіяльних шкіл дещо змінилося, утім не на користь названим школам. По перше, було зменшено державні асигнування, по друге міністр вважав, що перевага церковних шкіл над державними є не більше, ніж «недоразумение» і активно включився у розробку нового положення про освіту, яке мало визначити сферу освітньої діяльності, і духовенства, і чиновників, по третє, міністр мав серйозний намір замінити «несправжні» церковнопарафіяльні школи «справжніми» народними міністерськими училищами.

Прийняте в 1864 р. «Положення про початкові народні училища» встановлювало нову систему керівництва початковою школою, згідно якого початкові училища могли відкриватися різними відомствами, громадами і приватними особами. Так, церковнопарафіяльні школи передавалися під егіду духовного відомства і являлися одним із різновидів початкових навчальних закладів. Підпорядкування духовенству церковної школи додатково було підтверджено 1869 р. «Положенням про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» [2, С. 4–11]. Метою початкових народних училищ було: утвердження серед народу релігійних та моральних цінностей, розповсюдження початкових корисних знань [13, С. 614]. Контроль за початковими школами покладался на парафіяльного священника.

Таким чином, головним конкурентом міністерських початкових училищ були навчальні заклади Святого синоду – церковнопарафіяльні школи і школи грамоти. Подібно міністерським школам, церковнопарафіяльні школи були однокласними і двокласними, останніх було зовсім мало. В однокласних школах курс навчання тривав 3 роки, у двокласних – 4, а у школах грамоти – 2 роки. Право відкриття церковнопарафіяльних шкіл надавалося приходським священникам та іншим членам причту із затвердження єпархіального архієрея. Згідно прийнятому 1 квітня 1902 р. «Положення о церковных школах ведомства православного исповедания» метою цих шкіл було «розповсюдження серед

народу освіти в душі православної віри й церкви» [16, С. 2481].

В церковнопарафіяльних школах викладався Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснення богослужіння, коротких катехизис), церковний спів, читання книг церковного й цивільного друку й письмо, початкові арифметичні відомості [11, С. 103]. Учителями церковнопарафіяльних училищ були місцеві священики та інші члени причту, а також особливо призначені вчителі. Перевага надавалася тим учителям, які отримали освіту в духовних учбових закладах і жіночих (епархіальних) училищах духовного відомства.

Щодо загальноосвітньої підготовки учнів, забезпечення навчальними посібниками, шкільним обладнанням церковнопарафіяльні школи значно поступалися міністерським, особливо земським школам. Найбільш низьким був рівень навчання в школах грамоти, які перейшли у підпорядкування Синоду в 1891 р., але так і не отримавши статусу повноцінного навчального закладу. Навчальні плани і програми для шкіл відомства православної віри затверджувалися Святим синодом. На предмети, пов'язані із релігією відводилося 46 % навчального часу. Програми церковнопарафіяльних шкіл, не говорячи про школи грамоти, ще більше, ніж міністерські програми 1897 р., обмежували кругозір учнів і перешкоджали розвитку ініціативи педагогів. Церковнослов'янська грамота розглядалася у них як складова Закону божого. У пояснювальній записці до програми з російської мови підкреслювалося, що учитель при пояснювальному читанні не повинен вдаватися до «побічних цілей, наприклад, повідомляти учням відомостей із оточуючого середовища (світознавства)» [14, С. 414].

Священики часто змушували учнів виконувати сільськогосподарські роботи, що призвело до того, що такі школи не користувалися авторитетом і популярністю серед населення. Зрозумілим є й те, що саме на священиків покладался обов'язок відкривати церковнопарафіяльні школи, але на це у них не було необхідних засобів: «ні приміщень під школи, ні вчителів, ні підручників та інших навчальних посібників» [5, С. 56]. Вони шукали допомоги у місцевих селян, але ті перебували у скрутному матеріальному та економічному становищі й не могли прокормити навіть свої сім'ї. Губернська адміністрація зверталася з клопотанням до місцевої влади, проте безрезультативно, оскільки усі повноваження щодо відкриття та утримання шкіл покладалися на священиків. А тому на початку 80-х років кількість церковнопарафіяльних шкіл зменшилася майже вдвоє, про що свідчать дані на прикладі Подільської губернії: у 1862 р. кількість шкіл становила 1312 із 28012 учнями, а у 1881 р. – 574 школи із 8594 учнями [15, С. 79–80].

У Волинській губернії у 1880 р. було лише 462 церковні школи втричі менше проти 1216 у 1862 р. [12, С. 96]. На думку Київського губернатора скорочення церковнопарафіяльних шкіл за результатами інспектування їх у 1879 році, відбулося по одній основній причині – це матеріальна незабезпеченість [22]. Якщо у 1863 р. по всій Російській імперії налічувалося 21420 церковних шкіл, то в 1880 р. їх було лише 4348 [23, С. 27].

Зазначимо, що церковнопарафіяльні школи існували переважно на пожертвування вчителів та інших впливових осіб регіону. Таким чином, ці школи поступово занепадали і витіснялися земськими. Спостерігалось навіть злиття декількох шкіл у різних єпархіях в одну, з метою збереження хоча б деяких з них. Навчальний процес у таких школах відзначався безсистемністю і відсутністю методичного забезпечення, зокрема навчальних програм. Діти отримували мізерні знання, досить рідко хто, по завершенню навчання, міг читати. З приводу цього Подільський губернатор відмічав, що переважна кількість дітей навчалася саме у церковних школах, але навчання у них було вкрай у занедбаному стані, тому такі школи могли слугувати тільки в незначній мірі для справи народної освіти [20], а також Волинського губернатора, який зазначав, що церковнопарафіяльні школи не можуть слугувати засобом для дійсного розповсюдження в народі грамотності [19].

Отже, межа 70-80-х років XIX ст. відмічається занепадом церковного шкільництва майже в усіх українських губерніях.

Таким чином, участь духовенства в сфері навчання і виховання була історичною традицією. З моменту прийняття християнства на Русі, православ'я стає базою розвитку культури й освіти. Знання, які поширювалися в народному середовищі, були, переважно, релігійного характеру, а зразками для виховання служили образи різних святих.

Проте, перекласти завдання освіти на духовенство не вдалося, хоча уряд докладав максимум зусиль щодо залучення духовенства до сфери освіти. Це знайшло відображення у Височайшому рескрипті на ім'я міністра народної освіти 25 грудня 1873 р., у якому говорилося: «При утвердженому становищі народної освіти народні школи замість служінню істинній просвіті молодих поколінь, можуть бути перетворені в знаряддя розтління народу, до чого вже і виявлені спроби» [8, С. 334]. Саме ця вказівка призвела до зміни колишнього «Положення 1864 р.» й підготовці нового, затвердженого в 1874 р., яке цілком змінювало управління народними школами: замість виборних голів шкільних рад тепер мав головувати предводитель дворянства. Таким чином початкову народну школу біло підпорядковано урядовому чиновнику – інспектору народних шкіл. Завідування навчальною частиною було покладено на дирекцію та інспекцію, адміністративну й господарську – на шкільну раду.

У 1879 р. комісія М. Валуєва, яка займалася підготовкою проектів державного устрою, в якості боротьби з «крамолою», запропонувала надати духовенству переважну участь в завідуванні народними училищами. В цей же час активним прихильником залучення церкви до участі в шкільній справі виступив К. Победоносцев [4, С. 57].

У березні 1881 р. після вбивства Олександра II владу успадкував Олександр III. Незабаром після його воцаріння, К. Победоносцев, який мав на государя великий вплив, розгорнув активну діяльність по зміні основ народної школи. Він переконав Олександра III в необхідності створення нової школи, де б «люди нижчого класу могли отримувати нехитру, але солідну освіту,

потрібну для життя, а не для науки». Для цього, на його думку, слід було «шукати основної опори щодо народної першочергової освіти в духовенстві й церкві», так як «колишнє міністерство збільшуючи мережу шкіл і наповнюючи їх вчителями, які отримували відповідну підготовку в учительських семінаріях, не в силах було стежити за цими вчителями» [8, С. 334].

К. Побєдоносцев зробив нову спробу залучення церкви в школу. Він став головним ініціатором і організатором церковнопарафіяльної школи. Його ідеї, які були покладені в основу діяльності церковнопарафіяльної школи, визначали характер всієї шкільної політики держави в кінці XIX – початку XX ст. Виступаючи в лютому 1881 р. в Комітеті міністрів він доводив, що «церковнопарафіяльні школи з існуючою у них системи навчання і контролю представляли собою набагато більше гарантій для правильної і благонадійної в церковному й народному дусі освіти, ніж інші види народних шкіл, і тому заслуговували особливих з боку уряду підтримки та заохочення» [1, С. 125–126].

Така позиція, на нашу думку, була прямим замахом на Міністерство народної освіти. Бо ж у часи діяльності на посаді міністра народної освіти О. Головніна, міністерство неухильно намагалося підпорядкувати собі всі без винятку початкові школи, навіть і ті, які були відкриті духовенством. Заява К. Побєдоносцева була прийнята до уваги і Комітет міністрів доручив йому подати свої міркування про заходи сприяння уряду цим школам [23, С. 68]. Наслідком цього було затвердження у 1884 році «Правил про церковнопарафіяльні школи», відповідно до яких певної організації набуває навчальний процес та контроль за його діяльністю. У звіті обер-прокурора за 1884 р. зазначалося: «Церковна школа ставить на перше місце виховну мету, а не ті чи інші методи навчання... Церковнопарафіяльна школа покликана до можливого здійснення церковного і всенародного ідеалу початкового навчання, риси якого протягом минулого 25-річчя, на жаль, спотворенні були не правильними і омріяними уявленнями про народну школу, як про засіб розповсюдження у народі реальних знань за допомогою штучних методів навчання, запозичених із чужоземної практики» [3, С. 106–108]. Церковному відомству надавалися необмежені повноваження, а тому вони стали пріоритетними у системі початкової народної освіти.

Таким чином, у 80-х роках розпочався новий етап у розвитку церковнопарафіяльних шкіл, остаточно визначилась церковно-релігійна спрямованість навчання. Імператор Олександр III на супровідній записці обер-прокурора Святого Синоду написав: «Сподіваюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі» [6, С. 25].

Церковнопарафіяльні школи давали початкові знання і були доступні всім без винятку верствам населення Наддніпрянської України. Всі церковнопарафіяльні школи підпорядковувалися Училищній Раді при Святому синоді. Керівництво на місцях здійснювали єпархіальні архієреї та Училищна Рада при єпархії. Безпосередню відповідальність за керування школою несли

парафіяльні священики й особливі спостерігачі від громади. Організація навчального процесу покладалася на єпархіальне начальство. Безпосереднє навчання здійснювалося місцевими священиками й членами причту, пізніше, у 1892 р. були залучені й дяки. Дозволялося запрошувати, з дозволу єпархіального архієрея, вчителів та вчительок, які могли працювати під контролем священика. Програма шкіл була зорієнтована на навчання дітей читанню, письму, молитвам і початкам катехізису.

В означений період церковношкільництво вийшло на якісно новий рівень розвитку. Церковнопарафіяльні школи ставали центром всієї народної освіти. При школах відкривалися гуртки грамотності для дорослих, ремісничі класи, недільні школи. У 1887, 1893 і 1895 рр. Державна рада робила спроби «зосередити справу першочергової народної освіти в одному відомстві», маючи на увазі Святий синод, але до практичних рішень це не привело.

До кінця XIX століття церковнопарафіяльна школа починає претендувати на роль головного навчального закладу в справі початкового навчання.

Таким чином, розвиток церковнопарафіяльних шкіл та вимоги часу спонукали уряд виробити міцний юридичний фундамент цього різновиду освітньої діяльності. Так, ще у 1897 р. при Святому синоді було утворено особливу комісію для розробки нових правил для церковнопарафіяльних шкіл. Члени комісії було поставлено завдання взяти за основу «Правила» 1884 р., поглибити їх зміст, врахувавши реалії наступаючого XX ст. 1 квітня 1902 р. імператором Миколою II був затверджений новий проект [6, С. 66–68], який мав назву не «Правил», а «Положення про церковні школи». Дане положення чітко визначало статус педагогів церковнопарафіяльних шкіл, вимоги до рівня їх підготовки, розмір матеріальної винагороди за їхню працю, вперше було зафіксовано юридичне положення про пенсії для шкільних учителів.

Варто зазначити, що після затвердження «Правил про церковнопарафіяльні школи» урядові асигнування на потреби таких шкіл з кожним роком збільшувалися. Щодо початкових шкіл не пов'язаних із православною церквою, у тому числі й міністерських, то на їх фінансування уряд виділяв у два з половиною рази менше, ніж на церковнопарафіяльні. Останні в кінці XIX ст. стали основним типом урядових шкіл.

Таким чином, царський уряд переймався фінансуванням перш за все початкових народних шкіл церковного відомства, а в другу чергу виділялися засоби на початкові училища, підпорядковані Міністерству народної освіти. По відношенню до сільської народної школи, яка підтримувалася земствами, уряд ніяких фінансових обов'язків на себе не брав. Більше того, він всіляко гальмував розширення сітки земських шкіл, поставивши їх відкриття у повну залежність від згоди церковних органів на місцях.

Отже, з 80-х років і до 1917 р. співіснували 2 типи початкової народної школи: світська (міністерська, земська, міська) і церковнопарафіяльна школи.

Поява церковнопарафіяльних шкіл обумовлена всім ходом попереднього розвитку сфери навчання і виховання. Але той масштаб, який вони займали,

був незрівнянно більшим, ніж того вимагали громадські потреби. Незважаючи на прихильність до церковнопарафіяльних шкіл С. Рачинського і хороші результати школи, в якій він працював, його погляди на організацію шкільної справи не відповідали вимогам часу. Прагнення підпорядкувати школу іншим завданням, крім освітніх, в кінцевому підсумку не могло дати будь-яких позитивних результатів. Діяльність С. Рачинського підтверджує це положення. Його ідеї обґрунтовували існування примітивної школи, орієнтованої на виховання доброго християнина. Переважання виховання над освітою дозволяло готувати людину слухняного владі й не спроможного до виступу проти неї, проте події досліджуваного періоду вимагали, перш за все, розширення загальноосвітніх знань.

Обов'язки вчителів в церковнопарафіяльних школах покладалися на священиків, які не могли професійно виконувати обов'язки педагогів. Самі священнослужителі прагнули уникнути викладацької роботи. Тоді була введена своєрідна вчительська повинність. Випускники духовних семінарій, щоб отримати місце диякона або священика, зобов'язані були пропрацювати два-три роки в церковноприходській школі. До цього обов'язку вони ставилися як до неприємного тягаря, розглядали її як тимчасову й мало цікавилися її результатами. Тому Святий синод змушений був замінити в багатьох місцях дяків вчителями, які, на той час, проходили підготовку в другокласних школах. При такому відношенні духовенства до церковнопарафіяльних шкіл, не дивним є те, що багато з них у 80-90 рр., як і в попередні роки, існували тільки у звітах. Так, основними причинами, які заважали розвитку церковнопарафіяльних шкіл у Херсонській єпархії, була відсутність підготовлених педагогічних кадрів, недостатність засобів утримання цих шкіл, убогість матеріально-технічної бази. Аби вийти з цієї ситуації, необхідною була допомога повітових земств у відкритті декількох другокласних церковнопарафіяльних шкіл для підготовки викладацького персоналу [10, С. 31]. Також пропонувалося залучати до викладацької діяльності здібних пономарів з вчительським званням, для вчителів встановлювалися заохочувальні винагороди. Наприклад, за відпрацьовані три роки у церковній школі вчителів надавалося право на духовне звання, дев'ять років – можливість стати дяком [9, С. 92]. Учителям виплачувалась відповідна заробітна плата, яка лягала на плечі переважно сільським громадам.

У 1891 р. до складу шкіл духовного відомства розпорядженням Святого синоду було передано селянські школи грамоти, які створювалися за ініціативою та на кошти самого ж селянства. Керівництво цими школами покладалося на місцевого священика, до обов'язків якого належали «підбір благодійного вчителя й турбота про навчальне приладдя» [5, С. 61]. Школи грамоти відкривалися переважно у тих місцевостях, де населення не мало змоги утримувати міністерські школи чи церковнопарафіяльні школи, оскільки перебували у надзвичайно бідних умовах. Вони не мали коштів на утримання навіть своїх сімей, а тому школи грамоти для них були найбільш доступними,

хоча й надавали учням самі елементарні знання із читання, письма, рахування. Закон Божий був одним із перших предметів. Згодом, по можливості, школи грамоти перетворювалися у церковнопарафіяльні школи з трирічним курсом навчання та більш розширеною програмою предметів. У 1896 році церковнопарафіяльні школи було передано державі й переведено на державне фінансування, бо ж до 1892 р. школи духовного відомства функціонували виключно на місцеві кошти.

Висновки. Отже, церковнопарафіяльні школи становили одну з важливих ланок у системі початкової освіти, вони мали широке розповсюдження й охоплювали найчисленніші верстви населення. На початку ХХ ст. покращився стан підготовки учительських кадрів, матеріально-технічне забезпечення, а також значно розширилась методична база, що в свою чергу позначилось на ефективності навчального процесу. Таким чином, церковнопарафіяльні школи відігравали значну роль у становленні освіти взагалі, й зокрема у Наддніпрянській Україні.

Література:

1. Бондар Л. С. Особливості диференційованого підходу до навчального процесу в державній початковій школі (з кінця ХІХ ст. до 1917 р.). Педагогіка і психологія. 2011. № 3. С. 121–128.
2. Благовидов Ф. В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / [соч.] Ф. Благовидова. Казань: тип. Имп. ун-та, 1891. 374 с.
3. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1886. С. 106–108.
4. Демков М. И. Начальная народная школа, ее история, дидактика и методика. Изд. 2-е, испр. Москва: Тип. И. Д. Сытина и К°, 1916. 330 с.
5. Драч О. О. Школи духовного відомства в Україні (у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.* Харків, 2000. Вип. 6. С. 54–69.
6. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). СПб., Изд. Училищного Совета при Святейшем Синоде. 1909. 135 с.
7. Лебединцев П. Открытие школ в Киевской губернии. *Киевские епархиальные ведомости.* 1864. № 12. С. 393–397.
8. Милюков П. Н. Очерки истории русской культуры. В 3 т. Т. 2. Москва: *Прогресс*, 1994. 416 с.
9. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии за 1895/1896 учебный год. Одесса. С. 92.
10. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии за 1891/1892 учебный год. Одесса. С. 31.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец ХІХ – начало ХХ в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. Москва: Педагогика, 1991. 448 с.
12. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. 671 с.
13. Положение о начальных народных училищах 1864 г. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2-е: в 55 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. 39, отд.1: От № 40457–41318. С. 613–618.

14. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. 2-е изд., значит. доп. СПб.: Изд-во Т-ва «Общественная польза», 1904. 1096 с.
15. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1882. 202 с.
16. Фальборк Г. А., Чарнолуский В. Н. Настольная книга по народному образованию: В 4 т. Т. 3. СПб.: Типо-Литография Б. М. Вольфа, 1904. 2623 с.
17. Харківський обласний державний архів Ф. 40, Оп. 45, Спр. 1271, Арк. 13/
18. Харківський обласний державний архів Ф. 40, Оп. 45, Спр. 836.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. 442, Оп. 533, Спр. 158, Арк. 7.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. 442, Оп. 533, Спр. 183, Арк. 9.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. 442, Оп. 38, Спр. 881, Арк. 18.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, Оп. 534, Спр. 422, Арк. 63.
23. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Изд-во «Польза», 1912. 224 с.

References:

1. Bondar L. S. (2011). Osoblivosti diferencijovanogo pidhodu do navchal'noho procesu v derzhavnij pochatkovij shkoli (z kincja XIX st. do 1917 r.) [Features of a differentiated approach to the educational process in the state primary school (from the end of the XIX century to 1917)]. *Pedagogika i psihologija - Pedagogy and psychology*, 3, 121–128 [in Ukrainian].
2. Blagovidov, F. V. (1891). *Dejatel'nost' russkogo duhovenstva v otnoshenii k narodnomu obrazovaniju v carstvovanie Aleksandra II* [Activities of the Russian clergy in relation to public education in the reign of Alexander II]. Kazan': tip. Imp. un-ta [in Russian].
3. *Vsepoddanejšij otchet ober-prokurora Svjatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedanija za 1884 g.* [The most submissive report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Department of the Orthodox Denomination for 1884]. Sankt-Peterburg: Sinodal'naja tipografija [in Russian].
4. Demkov, M. I. (1916). *Nachal'naja narodnaja shkola, ee istorija, didaktika i metodika* [Primary school, its history, didactics and methods]. Moskva: Tip. I. D. Sytina i K° [in Russian].
5. Drach, O. O. (2000). Shkoli duhovnogo vidomstva v Ukraїni (u drugij polovini XIX – na pochatku HH st.) [Schools of the spiritual department in Ukraine (in the second half of the XIX - early XX centuries.)]. *Zbirnik naukovih prac*, Serija: *Istorija ta geografija - Collection of scientific works. Series: History and Geography*, 6, 54–69 [in Ukrainian].
6. *Istoricheskij ocherk razvitija cerkovnyh shkol za istekshee dvadcatipjatiletie (1884–1909 gg.)* [Historical sketch of the development of church schools over the past twenty-five years (1884-1909)] (1909). SPb., Izd. Uchilishhnogo Soveta pri Svjatejšem Sinode [in Russian].
7. Lebedincev, P. (1864). Otkrytie shkol v Kievskoj gubernii [Opening of schools in the Kiev province]. *Kievskie eparhial'nye vedomosti - Kiev Diocesan Gazette*, 12, 393–397 [in Russian].
8. Miljukov, P. N. (1994). *Oчерки истории русской культуры* [Essays on the history of Russian culture]. Moskva: Progress [in Russian].
9. *Otchet o sostojanii cerkovno-prihodskih shkol Hersonskoj eprahii za 1895/1896 uchebnyj god* [Report on the state of church-parish schools of the Kherson eparchy for the 1895/1896 academic year]. Odessa [in Russian].
10. *Otchet o sostojanii cerkovno-prihodskih shkol Hersonskoj eprahii za 1891/1892 uchebnyj god* [Report on the state of church-parish schools of the Kherson eparchy for the 1891/1892 academic year]. Odessa [in Russian].

11. Dneprova, E. D., Egorova, S.F., Panachina, F.G., Tebieva, B.K. (1991). *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR. Konec XIX – nachalo XX v. [Essays on the history of the school and pedagogical thought of the peoples of the USSR. The end of the XIX - beginning of the XX century]*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
12. Pererva, V. S. (2008). *Istorija shkol'nictva v mistah i selah Kiivshhini XIX – pochatku XX st. [History of schooling in cities and villages of Kyiv region XIX - early XX centuries]*. Bila Cerkva: Vidavciv Oleksandr Pshonkivskij [in Russian].
13. Polozhenie o nachal'nyh narodnyh uchilishchah 1864 g. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie 2-e: v 55 t. Sankt-Peterburg: Tipografija II Otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1867. T. 39, otd.1: Ot № 40457–41318 [in Russian].
14. Prugavin, A. S. (1904). *Zakony i spravocnyje svedenija po nachal'nomu narodnomu obrazovaniju [Laws and background information on primary education]*. SPb.: Izd-vo T-va «Obshchestvennaja pol'za» [in Russian].
15. Sbornik svedenij o Podolskoj gubernii. Vyp. II. Izdanie Podolskogo statisticheskogo komiteta. Kamenec-Podolskij: Tip. Podol. gubern. pravlenija, 1882. [in Russian].
16. Fal'sbork, G. A., Charnoluskij, V. N. (1904). *Nastol'naja kniga po narodnomu obrazovaniju [Desktop book on public education]*. SPb.: Tipo-Litografija B. M. Vol'fa [in Russian].
17. Harkivskij oblasnij derzhavnij arhiv F. 40, Op. 45, Spr. 1271, Ark. 13 [Kharkiv Regional State Archives F. 40, Op. 45, Ref. 1271, Arc. 13] [in Ukrainian].
18. Harkivskij oblasnij derzhavnij arhiv F. 40, Op. 45, Spr. 836 [Kharkiv Regional State Archives F. 40, Op. 45, Ref. 836] [in Ukrainian].
19. Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni u m. Kievi, F. 442, Op. 533, Spr. 158, Ark. 7. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, F. 442, Op. 533, Ref. 158, Arc. 7] [in Ukrainian].
20. Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni u m. Kievi, F. 442, Op. 533, Spr. 183, Ark. 9. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, F. 442, Op. 533, Ref. 183, Arc. 9] [in Ukrainian].
21. Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni u m. Kievi, F. 442, Op. 38, Spr. 881, Ark. 18 [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, F. 442, Op. 38, Ref. 881, Arc. 18] [in Ukrainian].
22. Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni u m. Kievi, f. 442, Op. 534, Spr. 422, Ark. 63 [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, f. 442, Op. 534, Ref. 422, Arc. 63]. [in Ukrainian].
23. Chehov, N. V. (1912). *Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-h godov XIX veka [Public education in Russia since the 60s of the XIX century]*. Moskva: Izd-vo «Pol'za», 1912 [in Russian].